

XORAZMIYNING "MUHABBATNOMA" ASARINING TIL XUSUSIYATLARI.

Ilmiy rahbar: **Muratova Nafisa Baxtiyarovna**
CHDPU "Tilshunoslik" kafedrası o'qituvchisi
Abdubannobova Ozodaxon Abdumajidovna
CHDPU "Tilshunoslik" kafedrası 2-bosqich talabasi
adubonnobovaozoda@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'rta asrlarda yashab o'tgan Hofiz Xorazmiy haqida hamda uning o'z davri uchun qimmatli hisoblangan "Muhabbatnoma" asari haqida ma'lumot beriladi. Xorazmiyning yashab o'tgan hayot yo'li uning "Muhabbatnoma" asarining til xususiyatlari, asarda qo'shimchalar qanday qo'llanganligi, tilning fonetik xususiyatlaridan qay darajada foydalanilganligi hamda buni o'rgangan olimlar ishlari tahlil qilinadi va fikr mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: Muhabbatnoma, Hofiz Xorazmiy hayoti, O'ltin O'rda, Avhadiy Marog'aviy, o'zbek tili, tojik tili, forsiy til.

ANNOTATION

This article provides information about Khoja Khorezmi, who lived in the Middle Ages, and about his work "Muhabbatnama", which is considered valuable for the modern era. Khorezmi's life path, the language features of his work "Muhabbatnama" and the works of scholars who have studied it are analyzed and comments are made.

Key words: Love letter, Khoja Khorezmi's life, Golden Horde, Avhadiy Marogaviy, Uzbek language, Tajik language, Persian language,

Biz mazkur asarni o'rganar ekanmiz, avvalambor, Hofiz Xorazmiyning yashab o'tgan hayot yo'liga to'xtalib o'taylik. Xorazmiy XIV asrda yashab, turkiy va forsiy tilda ijod etgan shoirdir. Xorazmiy, Xofiz Xorazmiy (XIV asr) — o'zbek shoiri.

Iste'dodli shoir, temuriylar davri adabiyotining yirik namoyandasi. Xorazmiy — shoirning adabiy taxallusi, ismi va hayoti voqealari ma'lum emas. Birgina asari "Muhabbatnoma" (1353) Sirdaryo bo'ylarida yozilgan va Oltin O'rda hukmdorlaridan Muhammad Xo'jabek (Oltin O'rda xoni Jonibekning o'g'li)ga bag'ishlangan.

"Muhabbatnoma" oshiqning o'z ma'shuqasiga yozgan she'riy maktublari shaklida tuzilgan. Asar 11 nomadan iborat bo'lib, 8 nomasi o'zbek tilida, uchtasi (4, 8, 11) fors tilida yozilgan. Asarning ikki — arab va uyg'ur yozuvidagi nusxalari mavjud. Ular Londondagi Britaniya muzeyida saqlanadi[2:72].

Asar tarkibida gʻazal, masnaviy, qitʻa, munojot, fard va boshqa janrlar ham uchraydi. “Muhabbatnoma”ning 1508-yil koʻchirilgan arab yozuvidagi nusxasi qayta nashr etilgan, uning asosida ilmiy tadqiqot ishlarini A.Samoylovich, S.Qosimov, A.Sherbak olib borgan[5]. Xorazmiyning, asosan, oʻzbek, qisman tojik tilida bitilgan birgina "Muhabbatnoma" asari bizgacha yetib kelgan xolos. Asarning kirish qismida keltirilishicha, Oltin Oʻrda hududida hukmronlik qilgan Muhammad Xoʻjabek shoirga qarata “forsiy tilda yozgan va qalblarni rom etgan koʻp asarlaring bor, sen muhabbat mavzusini yozishda koʻplardan oʻtding, “shakartek til”ing bilan olamni egallading, bu qish mening yonimda boʻlib, bizning tilda bir kitob yozsang”, deb aytadi. Ushbu fikrlardan anglashiladiki, Xorazmiy oʻz davrida forsiy tildagi asarlari bilan mashhurlik darajasiga koʻtarilgan, ishq mavzusini mazkur tilda yozishda shoirga teng keladigani boʻlmagan, shu sabablarga koʻra Muhammad Xoʻjabek shoirni muhabbat mavzusida turkiy tilda ham asar yozishga undagan.

Xorazmiy "Muhabbatnoma" asarini shu tariqa hijriy 754-, milodiy 1353-yilda yozadi. Xorazmiy asarining maydonga kelishida Avhadiy Marogʻaviy (1274-75; 1337-38) ning forscha yozilgan "Muhabbatnoma" dostonining taʼsiri kuchli boʻlgan. Avhadiy va Xorazmiy asarlarining shakliy tuzilishidagi oʻzaro farq shundaki, Avhadiy asarida nomalar oshiq va maʼshuqa nomidan yozilgan boʻlsa, Xorazmiy asarida esa nomalar, asosan, oshiqning mahubbasiga yoʻllagan sheʼriy maktublaridan tashkil topgan.

"Muhabbatnoma"ning ikkita qoʻlyozma nusxasi (uygʻur va arab yozuvlarida) maʼlum. Shulardan eskisi uygʻur yozuvidagi nusxa boʻlib, Britaniya muzeyida saqlanadi. Nusxa Shohruxning Hirotdagi sarkardasi Mir Jaloliddin topshirigʻi bilan Bakir Mansur tomonidan 1432-yilning martida Yazd (Eron) shahrida koʻchirilgan. U oʻnta nomadan iborat. Asar 364 baytdan tarkib topgan. Asarning arab yozuvidagi ikkinchi nusxasi ham Britaniya muzeyida saqlanadi. U 1508-1509-yillarda koʻchirilgan boʻlib, 474 baytdan tarkib topgan. Mafoiylun mafoiylun fauvlun vaznida yozilgan.

Xorazmiy mazkur asari bilan oʻzbek adabiyotida muhabbatnoma janri (noma janrining mumtoz adabiyotdagi bir turi)ga asos soldi. Maʼlumki, muhabbatnomada oshiq va maʼshuqaning oʻzaro munosabati, kayfiyati hamda istak-orzusi bayon etiladi. Uning bosh qahramoni, odatda, oshiq — shoirning oʻzidir. Unda lirika bilan epik tasvir unsurlari uygʻunlashadi. Muhabbatnomada shoir oshiq obrazi timsolida oʻzining ijtimoiy-falsafiy qarashlarini, jamiyatning ayrim muammolariga munosabatlarini badiiy ifodalaydi. Bunday turdagi asarlarning kompozitsion kurilishi maktub, unga javobning, gʻazal, fard, masnaviy va ruboiylardagi izchil bayonidan iborat boʻladi.

Xorazmiyning mazkur asarining tuzilishi ham anʼanaviy tartibda, yaʼni dastlab noma, keyin gʻazal, undan keyin masnaviyi ifodalash tarzida shakllantirilgan.

“Muhabbatnoma” asari oshiqning oʻz maʼshuqasiga yozgan sheʼriy maktublari shaklida tuzilgan [1:11].

Alisher Navoiy “Muhokamat-ul lugʼatayn” asarida oʻzbek tilida katta holni ifodalovchi maxsus meng soʻzi borligini aytib, “Muhabbatnoma”dan quyidagi baytni keltiradi:

Aningkim, al enginda meng yaratti,

Boʻyi birla sochini teng yaratti.

Xorazmiy “Muhabbatnoma” asarini tun boshlanib, “bayram oyi” koʻringanda Muhammad Xoʻjabek bazm qilishni buyurganligi, qadah va may keltirilganligi, bazm boshlanib, sozanda “Husayniy” kuyini chalganligi, ashulachi esa bir gʼazalni kuyga solib, aytib berganligi bilan boshlaydi:

Husayniy pardasi uzra tuzub soz,

Mugʼanniy bu gʼazalni qildi ogʼoz.

Shoir asari tilida “Shashmaqom” tarkibiga kiruvchi kuy nomi – “Husayniy”ning alohida qayd etilishi shundan dalolat beradiki, shoir yashagan davrda mazkur kuy keng ommalashgan kuylardan biri boʻlgan.

“Muhabbatnoma” asarining tili xalq tiliga ancha yaqin va uslubi ravon, uning yaratilganiga necha asrlar oʻtganligiga qaramay hozir ham uni oʻqib tushunish mumkin. Asar tilidagi koʻpgina soʻzlar hozirgi oʻzbek adabiy tilida faol qoʻllaniladi. Bunday soʻzlar jumlasiga umumturkiy tun, oy, koʻngul (koʻngil), til, eshik, suv, kishi, arslon, ov, tong kabi; forsiy parda, baxt, jamol, husn, chehra, dard, dilbar kabi; arabiy ishq, gʼazal, qibla, muhabbat, vafo, umr, mehnat, fotiha, saodat kabilarni aytib oʻtish mumkin. “Muhabbatnoma” asarida qadimgi turkiy soʻzlardan ochun (dunyo, olam), qamuq (hamma, barcha, jami), dagʼi (yana, tagʼin), ev (uy, xona), uchmoq (jannat), qamuq (doʻzax, jahannam) kabilar qoʻllangan. Biroq bu kabi izohtalab qadimgi turkiy soʻzlarning miqdori koʻp emas. Asar tilida joy nomlari – toponimlardan Kashmir, Saroy, Chin-Mochin, Sir, Misr, Iroq, Rum kabilar uchraydi. Hozir Sirdaryo deb ataladigan daryo nomi asarda Sir deb berilgan[1:14].

Xorazmiy asarida maʼnodosh soʻzlardan mahorat bilan foydalangan. U umumturkiy koʻrk va forsiy husn, arabiy jamol va forsiy chehra, arabiy saodat va forsiy baxt soʻzlarini maʼnodosh soʻzlar sifatida qoʻllab, asarining taʼsirchanligini oshirgan. Shoir diniy sigʼinish va eʼtiqod qilishning obʼekti sifatida namoyon boʻladigan ilohiy kuchni arabiy Haq, forsiy Xudo, Yazdon va umumturkiy Tangri, Yaratuvchi kabi sinonim soʻzlar bilan atagan. Asarda ayrim soʻzlar koʻchma maʼnolari bilan sinonimik munosabatda qoʻllangan. Masalan, arabiy davlat soʻzi koʻchma maʼnosida forsiy baxt soʻzi bilan sinonim sifatida qoʻllangan. Asar tilida umumturkiy oʻlum (oʻlim) va arabiy

hayot, qadimgi turkiy uchmoq va forsiy do'zax, forsiy dard va darmon, arabiy jafu va vafu so'zlari o'zaro qarshilantirilib, tazod badiiy san'ati voqelantirilgan.

Asar tilida singarmonizm hodisasi namoyon bo'lgan. Unda nafaqat unlilar, balki undoshlar ohangdoshligi ham o'z ifodasini topgan. Qo'shimchalar so'zning o'zak qismiga ko'ra moslashgan: so'zung (so'zing), qo'lum (qo'lim), vafoliq (vafolik) kabi. Asar tilida eng faol so'z yasovchi qo'shimchalar sifatida -liq//-luk va -chi qo'shimchasini aytish mumkin. -liq//-luk qo'shimchasi vositasida vafoliq, yiroqliq, ko'rkluk kabi mavhum belgini ifodalovchi otlar yasalgan. Misol:

Yaratqonkim, tan ichra jon yaratti,
Seni ko'rkluklar uzra xon yaratti.

Asarda -chi qo'shimchasi bilan yasalgan ayrim so'zlar jumlasiga esa barbatcheshi, uyquchi kabilarni aytish mumkin. Ayonki, barbat so'zi ikki qismdan, ya'ni forsiy bar va arabiy bat so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi o'rdak shaklida yasalgan qadimgi cholg'u asbobidir. Asarda bu so'z bilan bog'liq "barbatcheshi Nohid" birikmasi keltirilgan. Nohid forsiy so'z bo'lib, u Zuhra (Venera) planetasi ma'nosini ifodalaydi.

-chi qo'shimchasi ot (barbat)ga qo'shilib, kasb, hunar ma'nosini ifodalovchi ot yasalgan, ya'ni mazkur cholg'u asbobini chaluvchi sozanda ma'nosi hosil bo'lgan. Uyquchi so'zida esa -chi affiksi uyqu fe'liga qo'shilib, uyqu harakatini bildiruvchi shaxs oti yasalgan. Asar tilida tarixiy shaxslar (Muhammad Xo'ja, Hotami Toy, Jamshid, Aflotun (Platon) kabi); mumtoz adabiyotda an'anaviy tarzda qo'llanilib kelingan badiiy asar qahramonlari (Layli, Majnun, Shirin, Farhod, Xisrav, Rustam kabi); payg'ambar va farishta (Sulaymon, Yusuf, Horut (afsonaga ko'ra ko'kdan yer yuziga haydalgan ikki farishtaning biri) kabi nomlari keng qo'llangan. Shoir mazkur tarixiy shaxslar, badiiy asar qahramonlari, payg'ambar va farishta nomlari – antonomaziyalarni majoziy ma'noda qo'llab, ular vositasida talmeh badiiy san'atini voqelantirishga harakat qilgan.

Misol: O'g'on Yusuf jamolin sizga berdi,
Muhabbat kimyosin bizga berdi.

Mazmuni: lirik qahramon ma'shuqasiga qarata shunday deydi: O'g'on, ya'ni Yaratgan senga go'zallikda olamda tengsiz Yusuf jamolini berdi, menga esa muhabbat kimyosini, ya'ni muhabbat oltinini, muhabbatdek nodir tuyg'uni berdi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda Yusuf payg'ambar nomi go'zallik ramzi sifatida ifodalanadi. Xorazmiy asarida ham u go'zallik majoziy ma'nosida kelgan. Alohida e'tirof etish o'rinliki, shoir kishi ismlarini ko'chma ma'noda qo'llab, yorqin, esda qoladigan ta'sirli

lavhalar yarata olgan. Asar tilida aksariyat kishi ismlari ma'lum bir timsol vazifasini bajargan. Bunga misol sifatida Hotami Toy nomini aytish mumkin.

Misol: Kel, ey, soqi keturgil lolagun may,

Kim ul may qildi ko'pni Hotami Tay.

Ayonki, shoir va lashkarboshi Hotam taxminan VI-VII asrlarda Yamanda yashagan, saxiyliigi va yaxshiligi bilan Sharq mamlakatlarida dong taratgan shaxs. Unga Toy nomining qo'shib aytilishiga sabab, u shu nomdagi qabiladan bo'lgan. Hotami Toy nomi badiiy adabiyotda, asosan, majoziy ma'noda, ya'ni yaxshilik, saxiylik va olijanoblik ramzi bo'lib, yashab kelmoqda[4:94].

Asar tilida ayrim yulduz va sayyora nomlari, chunonchi, forsiy Zuhra (Venera, Cho'lpon), arabiy Atorud (Merkuri) kabilar ifodalangan. Ma'lumki, mumtoz adabiyotda Zuhra yulduzini shoirlar osmon sozandasi, cholg'uchisi sifatida tasvirlaganlar. Atorud sayyorasi esa shoirlar homiysi hisoblangan. "Muhabbatnoma" asarida ham ushbu yulduz va sayyora nomlari mazkur majoziy ma'nolarda qo'llangan. Misol:

Bu Xorazmiy "Muhabbatnoma"sini,

Atorud ko'rdi, soldi xomasini.

Shoir aytmoqchi, men ushbu asarimni boshlaganimda, shoirlar homiysi hisoblangan Atorud "xomasi", ya'ni qalamini yozishga tayyorlab, shay qilib qo'ydi. Shoir yor go'zalligi, vasli va oshiq kechinmalarini tasvirlashda xilma-xil badiiy til vositalaridan mohirlik bilan foydalangan. U ma'shuqani ifodalash uchun jon, jonona, podshoh//podsho//shoh, ko'rkaboy (juda chiroyli, husnli), sulton, gul, oy, quyosh, dilsiton (dilni oluvchi, ko'ngilni o'ziga asir etuvchi, dilbar), jonu jahon, sanam kabi so'zlardan metafora sifatida foydalangan. Oshiq tushunchasini ifodalash uchun esa miskin, gado, qul kabi istioraviy so'zlarni qo'llagan. Misol:

Salomimni tegur ul dilsitong`a,

Rahimsiz bevafo jonu jahong`a.

Ma'lumki, sarv so'zi forsiy bo'lib, u mumtoz adabiyotda go'zal sevgilining qaddi-qomati; go'zal sevgilining o'zi; go'zal yor; xushqomat sevgili kabi majoziy ma'nolarda qo'llangan. Mazkur baytda sarv so'zi bilan yonma-yon kelgan sanubar (sanobar) so'zi esa Sharq adabiyotida yuqoridagi ko'chma ma'noga yaqinroq, ya'ni qaddi-qomati kelishgan, xushqomat majoziy ma'noda ifodalangan. Anglashiladiki, shoir sarv va sanubar so'zlarining ko'chma ma'nolarini ma'nodosh so'zlar sifatida qo'llagan, ma'shuqaning bo'yini sarv va sanobar daraxtiga o'xshatib, tashbih san'atini yaratgan.

Baytning birinchi misrasida qil so'zi ushbu ma'noda, ya'ni soch, yol, dum tolas ma'nosida qo'llanilgan. Ikkinchi misrada esa qil so'zi bajarmoq, amalga oshirmoq kabi harakat ma'nolarida kelgan [3:43].

Shoir ma'shuqaning yuzini umumturkiy quyosh, oy, chechak, arabiy qamar (oy) va forsiy gul, xurshid (quyosh, oftob) va suman (yosmin, oq, sariq rangli xush is gul)ga, husnini umumturkiy tong yog`dusi va forsiy firdavs (jannat bog`i)ga, tili (so'zi)ni forsiy shakarga qiyoslaydi. Misol: Quyosh yanglig` yuzungizni yorutti, Falakdek bizni sargardon yaratti. Mazkur baytning mazmuni shundayki, Yaratgan sening yuzingni quyosh kabi yoritdi, meni esa osmon kabi sargardon yaratdi. Asarning ko'p o'rinlarida shoir umrni umumturkiy el (shamol) va forsiy gulga o'xshatadi.

Misol: Ayo nomehribon ahdi baqosiz,
Jahon eltek, umr gultek vafosiz.

Ushbu baytda shoir jahon so'zi vositasida umr, gul so'zi orqali esa yor, ma'shuqa tushunchasini ifodalashga harakat qilgan. Shoir aytmoqchi, umr shamoldek tez o'tib ketadi, u ma'shuqadek senga vafo qilmaydi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Mazkur asar faqat badiiy ruhda yozilgan asargina bo'lmay balki, turkiy xalqlarning urf-odatlarini, hayot tarzi, ularning tarixi ijtimoiy hayoti haqida ham ma'lumot beruvchi asardir. Bu asar orqali biz qadimdan o'zbek tili, umuman olganda turkiy til naqadar boy va xilma-xil ma'nolarga ega ekanligini bilib olishimiz mumkin. Ushbu asar O'rta asrlar hukmdorlar hujjatlari, qarorlar hamda qo'lyozmalari qanday shaklda yozilganligi haqida ma'lumot beradi. Asarni o'qib o'rganar ekansiz qadimgi turkiy tilning naqadar go'zal ekanligini, so'zning sehrini, uni go'zal o'rinlarda qo'llay olish san'atini jumlalarning grammatikasi haqida ma'lumotlarga ega bo'lasiz. "Muhabbatnoma" asari o'z davrida o'zining uslubida yozilgan ilk asar bo'lganidan ko'rinib turibdiki, o'zbek tilshunosligiga o'z davrida juda katta hissa qo'shgan ekan. Uning bevosita ta'sirida Sayyid Ahmadning "Taashshuqnoma", Xo'jandiyning "Latofatnoma", Yusuf Amiriyning "Dahnoma" kabi asarlar yaratilgan. Asarning o'zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o'rni ham ahamiyatlidir. Unda yuksak mahorat bilan istifoda etilgan badiiy san'atlar bir necha asrlardan beri kishilar qalbiga badiiy-estetik nuqtai nazardan go'zallik va nafislik tuyg'ularini ekib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Y. S. Saidov, R. R. Sayfullayeva. "Eski o'zbek tili yodnomalari tili va uslubi" Toshkent-2021
2. Mallayev N. M., O'zbek adabiyoti tarixi, T., 1965; O'zbek adabiyoti tarixi [5 jildli], 1j., T., 1977.
3. H. Allambergenov "O'zbek adabiyoti tarixi" Nukus -2011
4. U. Tursunov, B. O'rinboyev, A. Abdug'ani. "O'zbek adabiy tili tarixi" Toshkent "O'qituvchi" 1995.
5. Begali Qosimov, Sherbak A.M. Oguzname, Muhabbatname. — L.: 1959.
6. www.ziyouz.com
7. www.referatlar.uz
8. www.library.uz

